

УДК 316.4:172

О. В. Колісник
професор кафедри соціології
Київського національного університету культури та мистецтв,
доктор філософських наук, доцент

ФЕНОМЕН СМІХУ В СОЦІАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ СЬОГОДЕННЯ

Постановка проблеми. Звернення до феномена сміху пов'язане з необхідністю виявлення його сутнісно-інваріантних характеристик в епоху постмодерну. Саме вони дозволяють прояснити та визначити фізіологічні й символічні функції сміху, його специфіку та особливості. Це формує підстави для створення теоретичної бази дослідження цього феномена соціокультурної реальності, його місця й ролі в різних сферах соціального буття сучасної людини.

Метою статті є осягнення особливостей сміху як явища соціокультурного буття сучасної людини, визначення його змістовного наповнення в системі людської життєдіяльності постіндустріального суспільства.

Актуальність теми дослідження. Аналіз різноманітних аспектів прояву соціального буття людини дозволяє виділити такий вагомий феномен соціокультурної реальності людей, як сміх. Саме він є змістовною функцією з багатьма гранями сенсу, що все більше актуалізується в реаліях постіндустріального суспільства. Проте сміх, привертаючи увагу різноманітних науковців, і дотепер залишається загадковою дефініцією та потребує подальшого осмислення в сучасних соціальних умовах із позиції меж свого впливу на інформаційний простір суспільства.

Феномен сміху з позиції нашого розгляду є суб'єктивною реакцією свідомості на властивості об'єктивної дійсності (комічне) або результати відображення комічного у свідомості індивідів (гумор) і перетворення його залежно від специфіки на вид інформаційно структурованого потоку. Характер цієї суб'єктивної реакції свідомості залежить від багатьох соціальних та індивідуальних чинників, зокрема офіційно усталених цінностей і норм, що визначають рівні культури в соціумі, політичних пріоритетів, самоідентифікаційних особливостей, інтенціональності як внутрішнього ставлення до об'єкта сміху.

Сміх є реальністю, відчутною для кожного, через що зацікавленість цим багатоплановим явищем у соціофілософському дискурсі існувала завжди. Різні історичні епохи привносять свої акценти в аналізовану проблему, виділяючи насамперед, що сміх є суто людською властивістю (зокрема, Гомер вважав сміх подарунком богів). Насправді багато видів життєвої активності людей можна аналогічно пов'язати та інтерпретувати на основі інформації про патерни поведінки

інших живих істот або навіть неживих систем, однак сміх як фізіологічний і соціальний феномен належить саме людині.

Аналіз останніх публікацій. На сучасному етапі розвитку науки проблема сміху є предметом міждисциплінарних досліджень. Серед авторів, які аналізують філософсько-культурологічні, соціальні проблеми сміху, слід назвати Л.Н. Столовича, С.С. Аверінцева, Г.О. Нодія, М.Т. Рюміна та інших. Серед сучасних українських дослідників сміху необхідно відзначити О.О. Золотарьову, В.Л. Левченко, Л.О. Панкову, Н.А. Бельську, О.В. Голозубова та інших, які вивчають соціокультурні параметри, семантику й герменевтику, філософські, культурологічні та лінгвістичні аспекти сміху.

Виклад основного матеріалу. Традиція теоретичного аналізу цього явища людської активності починається з Платона й Арістотеля. Проте якщо Платон лише торкнувся цієї проблеми, то Арістотелеві належить цілісна концепція інтерпретації комічного, з якої саме починається формування комічного як естетичної, філософської категорії. Арістотель визначив смішне як частину потворного: «Комедія ж, як сказано, є наслідуванням (людьми) гіршим, проте й не в усій їх підлості: оскільки смішне є (лише) частиною бридкого, і справді, смішне є певною помилкою й потуранням, проте безболісним і нешкідливим» [2, с. 650].

Концепція комічного, розроблена Арістотелем, здійснила вагомий вплив на всю подальшу теорію сміху. Безперечно, найбільш значні теорії сміху з'явилися набагато пізніше Античності, оскільки лише з XIX століття цей феномен отримав справжнє теоретичне обґрунтування. Проте арістотелівська оцінка сміху продовжує виявляти себе й на цьому рівні. Так, у І. Канта можна зустріти таке визначення сміху: «Сміх є афектом від раптового перевтілення напруженого очікування в ніщо» [7, с. 352]. Як вважає І. Кант, приводом для сміху є гра думок, яка містить у собі щось химерне й оманливе, яке ховається за певною ілюзорністю, що може ввижатися навіть прекрасною.

Г.В.Ф. Гегель зазначив: «Смішним може бути будь-який контраст суттєвого та його явища, мети й засобів, протиріччя, завдяки якому явище знімає себе в собі самому, а мета у своїй реалізації упускає себе» [5, т. 3, с. 579]. Сфера смішного в соціумі охоплює, на переконання мислителя, людські вади, нерозумність, вульгарність, а також значні

явища, у яких може лише з'явитися певна зовсім не істотна сторона, що суперечить людським звичкам і повсякденному баченню ними оточуючої соціальної реальності. Говорячи про сміх заради сміху, Г.В.Ф. Гегель слушно стверджує, що в таких ситуаціях втрачається процес мислення та сам принцип мислення як особливе вираження естетичного характеру до об'єкта сміху.

На думку німецького філософа, через свою внутрішню суб'єктивність людина об'єктивує сміх, реалізує діалектичну єдність загального й одиничного в безпосередній чуттєво-раціональній формі соціальної та естетичної цінності: «Гумор охоплює об'єкт і його формування в межах свого суб'єктивного відображення, проникає всередину предмета та стає саме тим ніби об'єктивованим гумором» [5, т. 2, с. 320]. Отже, представники німецької класики аналізують феномен сміху у сфері взаємовідносин суб'єкта та об'єкта смішного. Згідно з положеннями, запропонованими класичними концепціями, сутність сміху знаходиться в протиріччі явища й сутності, під час загострення якого відбувається самовикриття явища: онтологічні та гносеологічні параметри сміху тут взаємодоповнюються.

Щось подібне можна зустріти в А. Шопенгауера, який вважає комічне результатом усвідомлення неспівпадіння одного уявлення про явище з іншим, тобто неспівпадіння наочного й абстрактного. Тому сміху філософ відводить сферу ілюзій людини та вважає, що сміх дозволяє виявити ілюзорність людського пізнання й свідомості взагалі.

А. Бергсон у роботі «Сміх» (1900 р.) стверджує, що весь простір комічного може бути впізнаним за єдністю походження. Сміх автором трактату порівнюється з енергетикою руху думки поверхнею сенсів, лише завдяки чому й постає можливість розуміння: «Він [сміх] відразу примушує нас здаватися тим, чим ми мали б бути, тим, до чого ми прийдемо одного разу, ставши самими собою» [3, с. 1404]. Аналізуючи феномен сміху, А. Бергсон писав, що сміх подібний до морської піни на поверхні моря, яке хвилюється: «Він подає знак, з'являючись на поверхні суспільного життя, що існують поверхневі обурення. Він моментально змальовує мінливу форму цих потрясінь. Він – та сама піна, головною частиною якої є сіль» [3, с. 1404]. Філософ вважав, що той, хто сміється, починає розглядати іншу особу як маріонетку, нитки від якої тримає у своїй руці. Таким чином, сміх А. Бергсона радше нагадує сарказм, їдку, нищівну іронію – один із видів комічного.

Традицію психологічної інтерпретації досліджуваного нами феномена було закладено працями Г. Спенсера, Т. Ліпса, Ф.Т. Фішера, З. Фрейда та інших. З. Фрейд, аналізуючи дотепність і

комічність як соціальний чинник, розкриває цю проблему з точки зору психогенезу й механізму отримання задоволення від сміху: «Дотеп є найбільш соціальним з усіх душевних механізмів, що спрямовується на отримання задоволення» [9, с. 241]. Природу психогенезу комічного й дотепності філософ порівнює з грою дитини. У дитини відсутнє відчуття комізму, воно виникає лише під час духовного розвитку, оскільки дитина не має масштабу для порівняння й оцінювання, її сприйняття дійсності пов'язується лише з наслідкуванням. Під час виховання дитина отримує стандарти поведінки. Тому сміх дитини є результатом чистого задоволення або відчуття переваги. Комічне З. Фрейд пов'язує з проявом дитячої сутності. Отже, некласична філософська традиція показала складність і неоднозначність логічних підходів до феномена сміху та його ролі в соціумі, обґрунтувала необхідність урахування вольових характеристик особистості, інтуїції, творчості, індивідуальних і колективних несвідомих процесів.

У ХХ – на початку ХХІ століття феномен сміху досліджується в різних сферах людської соціокультурної реальності. З'являються концепції, що досліджують соціологію сміху, філософію сміху, історію сміху, окремі жанри комічного та багато іншого.

Через значну роль сміху, комічного в житті індивідів і різних спільнот явище сміху, як постає із зазначеного вище, викликає зацікавленість із моменту виникнення філософських систем щодо осягнення цього феномена людської життєдіяльності. Сміх відкриває інше бачення дійсності, можливо, більш конструктивне, яке ми часто ігноруємо й не помічаємо, оскільки знаходимося під владою гри в серйозність і раціональність. Сміх має поліфункціональні характеристики. Зокрема, у сучасних умовах сміх і гумор постають засобами швидкої передачі спеціальної, особистої, публічної інформації та методами гармонізації соціального буття людини.

Сміх є вираженням розуміння з такими властивостями цього поняття, як діалогічність, творчий підхід, соціокультурна обумовленість та емоційно-чуттєве оцінювання, що повною мірою відповідає проявам смішного, а не просто знанням суб'єкта про протиріччя ситуації чи вже закріпленою моделлю логічних неспівпадінь.

Сміх завжди буде символом свободи й головним атрибутом людського буття. Неповторна людська індивідуальність виявляє себе через сміх, який у свою чергу може відокремитися від неї та стати цілою історичною епохою. У такому разі сміх постає завжди у вигляді живого людського обличчя, що сміється над своєю долею й долею всього людства. Саме таким є феномен сміху в творчості І.П. Котляревського, М.В. Гоголя, Я. Гашека, Ч. Чапліна та багатьох інших митців.

Людина здатна сміятися тому, що вона має свободу вибору у своїй оцінній діяльності. Проте користуватися цією свободою можна лише залежно від стану й рівня свободи суспільства та власної свободи.

Феномен сміху своєрідно моделює й відображає свідомість і самосвідомість суспільства, виступаючи своєрідним показником його стану, домінуючих ціннісних орієнтацій. Так, у Сполучених Штатах Америки та в Європі посмішка є показником ввічливості й традиційним оздобленням комунікації, чого не можна сказати про країни, що мають досвід тоталітаризму. Тоталітаризм не дозволяє гумор і карає всі можливі його прояви. Прикладом такого є доля Остапа Вишні, М.М. Зощенка та багатьох інших яскравих індивідуальностей, творча свобода яких намагалася вирватися за межі суворої нормативності. Сміх поширює свободу свідомості, змінюючи й долаючи такі невідомі стани людини, як страх і сором. Сміх може звільнювати людей. Можливо, через це сміх приводить до очищення, є певною формою катарсису, змінює ставлення до ситуації. Це явище людського існування не є продуктом, що формується за рахунок тиску свідомості на несвідоме. Сутність сміху в сучасних умовах ми можемо охарактеризувати як зняття напруження у свідомості. Свідомий сміх повертає нас до радості сприйняття світу очима дитинства. Саме це дозволяє нам панувати над владою обставин, бути вищими за них і керувати ними.

Сміх робить людей вільними від норм сорому, загальноприйнятого й непристойного. А. Ейнштейну належить такий вислів: «Під час важких випробовувань і брутальних видовищ вітхою й джерелом невичерпної терпимості слугувало мені усвідомлення детермінованості та загальної гармонії буття. Воно пом'якшувало легко вразливе відчуття відповідальності й дозволяло не сприймати надто серйозно ні себе, ні оточення. Подібне сприйняття життя лишає мені місце для гумору» [8, с. 261]. Тобто сміх як загальнолюдська властивість сприйняття світу в усьому багатстві переплетення його світлих і темних сторін є певним видом мудрості, оскільки лише справді мудра людина здатна сміятися, коли зустрічає несприятливі обставини буття.

Сміх є специфічною формою розуміння та сприйняття дійсності, яке ґрунтується на вмінні помічати радісне, те, що несе в собі позитивний емоційний фон і налаштовує на творення реальності, сповненої гармонії. Крім того, сміх, постаючи однією з форм сучасної комунікації, є також частиною ігрової комунікації, оскільки майже завжди тісно переплітається з грою, тобто є її частиною. Філософи підкреслювали, що гру можна зрозуміти лише граючи. Наприклад,

В.Є. Єремєєв стверджує: «Життя схоже на ігрище: хтось приходить змагатися, хтось – торгувати, а найщасливіші – дивитися» [6, с. 43]. Сказане стосується й феномена сміху: хтось приходить заповнювати своє життя подіями (часто абсолютно марнотними), а найщасливіші – сміятися, оскільки радість сміху можна відчутти лише сміючись. Й. Гейзінга вважає, що коли людина сміється, то вона є більше ніж просто розумною істотою, оскільки сміх, як і гра, є чимось надрозумним [10, с. 13]. Отже, здійснюючи в соціумі компенсаторну й релаксаційну функцію, сміх, як і гра, протистоїть людським страхам, рутині повсякденності та ілюзії серйозності життя. Він піднімає духовне здоров'я в спільнотах і консолідує суспільство, тимчасово знімаючи статусну різницю, конфліктні й емоційні загострення тощо. Як і під час гри, сміх породжує та закріплює різні образно-символічні способи ідентифікації індивіда з певними соціальними ролями, формує загальнозначимі соціокультурні норми й цінності, що впливають на його поведінку. Водночас сміх забезпечує особі певну гнучкість під час трактовки соціальних норм поведінки, уміння побачити ілюзорність та оману за фасадами величчя, святості й влади. Нестача сміху, почуття гумору, на думку Й. Гейзінга, призводить до невиправдано бурхливої реакції, яка виявляє себе у безмірному перебільшенні хвали й хули, у підозрі та нетерпимості [10, с. 325].

Отже, звертаючись до сміху як прояву психічного, соціального, духовного феномена соціокультурної реальності людини, ми спираємось на таку його властивість, як емоційне вираження радості, відчуття повноти життя, розрядки, зняття зайвого, що переполює та хвилює людину; сміх є енергією задоволення, комфорту із собою та світом. Ще Іоанн Златоуст казав із цього приводу: «Сміх покладено в душу нашу, щоб душа наша відпочивала, а не для того, щоб її розплескати» [1, с. 274]. Так, коли посміхається маленька дитина, це значить, що їй добре, вона знаходиться в гармонії із собою та світом, усім задоволена. Безперечно, дитяча посмішка не є сміхом, проте вона є тим чуттєвим досвідом радості й задоволення, який дає можливість дорослій людині свідомо повернутися до нього за допомогою сміху. Між іншим, досвід радості, який сягає корінням дитинства, закріплюється в підсвідомості людини також архаїчними архетипами. Так, усмішка для архаїчної свідомості виступала символом народження життя, що радіє й веселиться космосу, богам, світлу.

У сучасній свідомості сміх також співвідноситься з життям, з пошуком гармонії, ствердженням буття, радості існування. Те, що сміх допомагає не лише жити, а й виживати, є слухним як щодо окремої людини, так і щодо цілих спільнот.

Таку властивість сміху було помічено ще в давні часи. Наприклад, в індійській культурі серед фізичних вправ, що впливають на психофізичний стан людини (йога), була поширеною також сміхотерапія, яка в сучасних складних умовах постійного зростання суспільних ризиків у різноманітних сферах знаходить своїх прихильників і серед інших культур, зокрема західних.

Крім названих властивостей сміху в сучасній соціокультурній реальності, хотілося б також зупинитися на такій його вагомій властивості, як розгляд сміху з позиції культури самовираження, творчого принципу сприйняття дійсності людиною, спільнотою, суспільством. Тобто в цьому разі мова йде про сміх, що спирається не лише на радість і веселість, а й на творчість як вираження внутрішнього потягу до світоосягнення, інтенціонального вибору індивідами радості, задоволення, а тому й прихованого сміху.

Сміх як радість і веселість, на наше переконання, є одним із небагатьох способів самозбереження людини, шляхом власного гармонійного духовного й творчого розвитку, який, можливо, врятує людство від занурення в негативізм, критиканство, несприйняття іншого. Щастя та радість належать до категорії трансцендентного досвіду, що дозволяє людському духу захоплено піднятися над буттям повсякденності та зрештою вдосконалити його. А. Шопенгауер в «Афоризмах життєвої мудрості» запитує про те, що робить людину справді щасливою найбільш безпосереднім способом, і слушно стверджує, що це веселість: «Не замислюйтеся про те, чи є в нас причина бути задоволеними, і не бійтеся, що поява гарного настрою буде заважати вашим серйозним та важливим справам. Оскільки те, що ми можемо покращити, цими останніми дуже невизначено <...> а веселість є безпосереднім вираженням. Вона є дзвінкою монетою щастя, що робить людину щасливою сьогодні. Вона є вищим благом для істот, у яких дійсність має форму неділимого теперішнього. <...> Тому набуття й засвоєння цього блага має стати основою будь-якого устремління» [11, с. 474].

Однак такий стан так чи інакше обмежується в часі, оскільки підтримувати його – це справжнє мистецтво, яке ще не опановане більшістю. Тому людина після спалаху сміху переважно знову «завантажується» серйозністю проблем своєї реальності, і соціальні структури їй у цьому допомагають.

Сучасне життя соціуму, яке налаштовує людину на постійну боротьбу за виживання, отримання певних статусів і привілеїв, усе більше мотивує до виділення в навколишній дійсності труднощів, ускладнень, проблем, викреслюючи радісне, позитивне сприйняття реальності. Проте якщо особі не вистачає цих почуттів у житті,

вона починає пошуки веселості. Так, у сучасному суспільстві з рівнем зростання потреби в задоволенні з'являється таке поняття, як сміх заради сміху, що активно тиражується масовою культурою та спрощує сам феномен сміху. Ще Арістотель писав: «Ті, хто в смішному порушують межу, вважаються блазнями й грубими людьми, тому що вони досягають смішного будь-якою ціною, і намагаються скоріше викликати сміх, ніж сказати щось витончене» [2, с. 141].

Висновки. Таким чином, сміх, гумор, комічне нині посідає важливе місце в духовному житті людей і соціальних спільнот різних рівнів. В епоху постмодерну сміх отримує світоглядні й комунікаційні ознаки, набуваючи все більшого значення в соціалізації, освіті, управлінні та інших структурах суспільства через ствердження таких пріоритетних цінностей, як позитивне мислення, толерантність, солідарність, творчість, співчуття. Соціальні функції сміху в умовах інформаційного суспільства продовжують розкриватися, чому сприяє дослідження цього феномена з позиції особливого способу оброблення інформації та презентації її за допомогою стислих наборів знаків і символів. Феномен сміху, отже, постає вагомою складовою інформаційної взаємодії та яскравим методом оптимізації соціального в різних його сферах, способом гармонізації буття індивідів, самоідентифікацією та осягненням свого місця в соціальній дійсності.

Література

1. Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы / С.С. Аверинцев. – М. : Наука, 1977. – 320 с.
2. Аристотель. Поэтика / Аристотель // Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; пер. с древнегреч. и ред. З.Н. Микеладзе. – М. : Мысль, 1976–1983. – Т. 4. – 1983. – С. 620–700.
3. Бергсон А. Смех / А. Бергсон // Бергсон А. Творческая эволюция: материя и память / А. Бергсон. – пер. с фр. – Минск : Харвест, 1999. – С. 1278–1404.
4. Бердяев Н.А. Самопознание / Н.А. Бердяев. – М. : ДЭМ, 1990. – 335 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Эстетика : в 4 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Искусство, 1968–1973. – Т. 1. – 1968. – 312 с. ; Гегель Г.В.Ф. Эстетика : в 4 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Искусство, 1968–1973. – Т. 2. – 1969. – 328 с. ; Гегель Г.В.Ф. Эстетика : в 4 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Искусство, 1968–1973. – Т. 3. – 1971. – 624 с. ; Гегель Г.В.Ф. Эстетика : в 4 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Искусство, 1968–1973. – Т. 4. – 1973. – 676 с.
6. Еремеев В.Е. Чертеж антропокосмоса / В.Е. Еремеев. – М. : АСМ, 1993. – 383 с.
7. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант ; под общ. ред. В.С. Асмуса и др. – М. : Мысль, 1963–1966. – Т. 5. – 1966. – 564 с.
8. Столович Л.И. Философия. Эстетика. Смех / Л.И. Столович. – СПб. : Тарту, 1999. – 383 с.
9. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / З. Фрейд. – М., 1925. – 318 с.
10. Хейзинга Й. Homo ludens: в тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга. – М. : Прогресс, 1992. – 464 с.
11. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр. – М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. – 736 с.

Анотація

Колісник О. В. Феномен сміху в соціально-інформаційному просторі сьогодення. – Стаття.

Розглядається феномен сміху як специфічна духовна діяльність людини й суспільства щодо досягнення явищ навколишньої дійсності та творення значимого світоглядного цілого в інформаційному просторі сьогодення. Стверджується, що феномен сміху своєрідно моделює й відображає свідомість і самосвідомість суспільства, виступаючи своєрідним показником його стану розвитку, домінуючих ціннісних та самоідентифікаційних орієнтацій, суб'єктивних інтенцій. Сміх постає сутнісною складовою інформаційної взаємодії, яскравим методом оптимізації соціального в різних його сферах, способом гармонізації буття індивідів.

Ключові слова: феномен сміху, соціокультурна реальність, самоідентифікація, самовираження, творчий принцип, гра сенсів.

Аннотация

Колесник А. В. Феномен смеха в социально-информационном пространстве современности. – Статья.

Рассматривается феномен смеха как специфическая духовная деятельность человека и общества по постижению явлений окружающей действительности и созданию значимого мировоззренческого целого в информационном пространстве современности. Утверждается, что феномен смеха своеобразно моделирует и отражает сознание и самосознание общества,

выступая своеобразным показателем его состояния развития, доминирующих ценностных и самоидентификационных ориентаций, субъективных интенций. Смех выступает сущностной составляющей информационного взаимодействия, ярким методом оптимизации социального в разных его сферах, способом гармонизации бытия индивидов.

Ключевые слова: феномен смеха, социокультурная реальность, самоидентификация, самовыражение, творческий принцип, игра смыслов.

Summary

Kolisnyk O. V. The phenomenon of laughter in social and information space of nowadays. – Article.

This article is review laugh as a specific spiritual human activity and social phenomenon of comprehension of the surrounding and creation meaningful. The phenomenon of laughter are making a significant ideological present in the space of the information society. The phenomenon of laughter is modeling and reflecting consciousness and self-consciousness of society, it's a sort of indicator of the state development, the dominant values and orientations in the self-identity, subjective intentions. Laughter is appears as essential component of information interaction, as a method of prominent social optimization in various areas and a kind of individual's life harmonization.

Key words: phenomenon of laugh, socio-cultural reality, self-identity, self-expression, creative principle, play of senses.